

25. Буцко О. В. “С возвращеньцем”: судьба украинских граждан, репатриированных на родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 156.
26. Правда. – 1944. – 11 листопада.

*Ольга Галич*  
(м. Київ)

### **СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ХАРКОВА НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ВИЗВОЛЕННЯ МІСТА ВІД НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ (ЛЮТИЙ – СЕРПЕНЬ 1943 Р.)**

*В статті досліджуються суспільно-політичні настрої інтелігенції Харкова напередодні та в період визволення міста радянськими військами від нацистських окупантів.*

*В статье раскрываются социально-политические настроения интеллигенции Харькова накануне и в период освобождения города советскими войсками от нацистских оккупантов.*

Тематика Другої світової війни залишається актуальною, оскільки потребує об'єктивного дослідження і неупередженого аналізу. З розпадом СРСР дослідники пострадянського простору отримали можливість використовувати велику кількість ще донедавна закритих архівних фондів. Не дивлячись на це, історикові досить важко зламати багатолітні стереотипи. Однією з найменш досліджених і контраверсійних сторінок історії України воєнного часу досі залишається проблема суспільних настроїв населення великих індустріальних центрів України в період визволення її території від нацистської окупації. У цьому контексті особливу цікавість викликає аналіз суспільної opinio peris столиці УРСР – міста Харкова.

Суспільно-політичну проблематику, зокрема і суспільні настрої, в найбільш концентрованому вигляді репрезентовано працями М. В. Ковалю [1]. У праці „Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)” [2], викладено умови життєдіяльності даної категорії громадян республіки в період Другої світової війни, цей матеріал, підготовлений М. Ковалем. Четвертий том „Політичної історії України. ХХ століття” [3] цілком присвячено періоду Другої світової війни. Його автори – В. Коваль, В. Кучер, В. Гриневич. Власними концептуальними підходами позначений матеріал В. Гриневича [4], який торкається питання стосунків партократії та інтелігенції на фоні утвердження „українського радянського патріотизму”. Грунтовним дослідженням є монографія М. Л. Головка [5], в якій автор відображає широку панораму життя тогочасного суспільства,

розкриває його настрої, динаміку політичних тенденцій. Детально дослідив життя окупаційного Харкова А. Скоробогатов [6].

Авторка, залучивши нові джерела, спробувала охарактеризувати ставлення інтелігенції Харкова до тогочасних подій, зокрема, до нацистської окупаційної та відновленої радянської влади у місті. Цей аспект дослідження соціальної історії війни, багато в чому, залишається поза увагою дослідників. Основу джерельної бази нашого дослідження склали документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України та історична література.

Харків був важливий у стратегічному значенні для обох воюючих сторін. Звідси А. Гітлер планував наступ до Волги, на Кавказ, щоб досягнути бакинської нафти. Він вважав місто „передніми дверима„ України та „ключем” до Донбасу [7]. Для СРСР перша столиця України, передусім, була промисловим гігантом і стратегічно важливим плацдармом, що проявилось у неодноразових спробах відбити місто. Вже в ході першого визволення Харків став пропагандистським аргументом, прикладом і відправною точкою для подальшого визволення України [8].

Складна і суперечлива доля міста Харкова напередодні та в перший період Другої світової війни зумовили прояви прорадянських, скептичних та антирадянських настроїв.

Переважна більшість харків'ян сприймала німців як завойовників, тяжко переживала поразки Червоної армії, намагалася їй всіляко допомогти, а в часи окупації чекала на повернення радянської влади. Зокрема, у доповідній записці керівника Харківського обкому КП(б)У О. Єпішева зазначалося: „Населення міста Харкова дуже тепло і з великою радістю зустрічало Червону армію. А при відступі частин Червоної Армії з Харкова населення із сльозами благало бійців не залишати місто Харків” [9].

Повторний відступ Червоної Армії в лютому 1943 р. та нове вторгнення німців до Харкова викликало жах і паніку у населення. „Сказати, яке враження справив другий прихід німців, — ділився спогадами вчений механіко-машинобудівного інституту І. Богданов, — ви не зрозумієте! Один із наших доцентів, Скроліс, просто повісився” [10]. Доцент медицини Н. Золотова прийняла морфій, наклав на себе руки професор М. Воронін [11].

Певні зміни у ставленні окупантів до місцевого населення Харкова спостерігаємо і під час повторного захоплення міста у лютому-серпні 1943 р. Виявлялися ці зміни, зокрема, і в спробах загравання нацистів з інтелігенцією, метою котрого було намагання залучити її на свій бік [12]. Проте, вчені намагалися всіляко перешкоджати “роботі на німців“. “Коли ще на початку окупації були інтелігенти, що зустрічали німців з задоволенням, — розповідає професор П. Попов, — то після дворічного перебування в окупації, більшість розчарувалися в німцях, а якщо і залишилися в Харкові їхні симпатички — то це одиниці“ [13].

Цікавою є оцінка настроїв городян, зроблена навесні 1943 р. „Фактом залишається те, що при вступі Червоної Армії українське населення, котре дотепер проводило спільну роботу з німецькою військовою адміністрацією, негайно почало діяти разом з наступаючими більшовіками...” [14].

Остаточо Харків був визволений 23 серпня 1943 р. Вступ частин Червоної армії, за повідомленнями секретаря ЦК Г. Маленкова, був зустрінутий загальною радістю, квітами, вдячністю за звільнення [15]. Мітинг на честь визволення Харкова, що проходив на площі біля пам'ятника Т. Г. Шевченка 30 серпня 1943 р., зібрав велику кількість людей. Лейтмотивом промов, виголошених тоді, звучало: ”Громадяни Харкова! Червона армія виправдала ваші надії! Ви звільнені від німецької неволі!” [16]. Панувала прихильність і підтримка всіх заходів, що їх проводила радянська влада, підвищувалася політична активність населення [17].

У доповідній записці “Про становище інтелігенції під час другої окупації Харкова” відзначається перелом у поглядах інтелігенції. Окупація та руйнівна політика німців зробили патріотами навіть тих, хто ними ніколи не був [18]. У 1943 р. інтелігенція радо вітала звільнення міста Червоною Армією, показово запропонувавши свої послуги для його відбудови [19].

Г. Маленкову доповідали: „...інтелігенти Харкова з зростаючим підйомом сприймають своє звільнення, виражають любов до Батьківщини і Сталіна, готові на допомогу армії для остаточного розгрому ворога відновлення міста,» [20]. Підтвердженням позитивного ставлення стала підписка на третю грошово-товарну лотерею на 3 915 000 крб. по м. Харкову замість запланованих 1 300 000 [21]. Складалося враження радянської ідилії, яку все ж насмілювалися порушувати „ворожо налаштовані елементи, котрі намагалися зіграти на труднощах організаційно-відновлювального періоду” [22].

Безумовно, неприязне і вичікувальне ставлення цивільного населення до німецької влади, жорстокий окупаційний режим, загибель рідних та близьких супроводжувалися розчаруванням, критичними настроями щодо радянської влади, яка не зуміла захистити своїх співгромадян, залишивши їх на поталу „нового порядку”.

Швидко і короткочасне визволення Харкова радянськими військами у лютому 1943 р. військові невдачі, непродумані дії керівництва і загальний вигляд червоноармійців викликали скептичні настрої серед населення міста, насторожували і зневірювали харків'ян. Другий секретар Харківського обкому ВКП(б) О. Смірнов у лютому 1943 р. наголошував: „Червона армія була обірваною. Погода стояла вже сира. Вони у валянках, обшарпані, голодні, неголені... Населення дивилося і робило висновок, що це за армія” [23]. Донька Г. Хоткевича відобразила у своїх спогадах, таку картину: ”По Катеринославській, під нашими вікнами, сірою валкою пливла, відступаючи, „червона” армія. Без строю, обшарпані, деякі без шапок, без

чобіт – в обмотках одних, йшли мовчки, не відповідаючи, коли якась жінка щось запитає. Люди плакали, іноді голосили, виносили хліба, води” [24].

Якщо таке гнітюче враження Червона армія справляла на місцеве населення, то який подив викликала така армія-переможець у іноземних союзників СРСР. Вільям А. Ноулт, капітан сухопутних військ США, писав: ”Я сподівався побачити військові машини, заповнені великою кількістю зброї та обсажені людьми з суворими обличчями. Але те, що ми знайшли, було мішаниною коней, німецьких бендюжних платформ, велосипедів, звичайних цивільних возів, старих заіржавілих польових гвинтівок, англійських рушниць і мотоциклів. Здавалося, немає жодної системи, і люди швендять по колоні на власну волю, не маючи, очевидно, ні наказів, ні певної роботи. Кожен другий був офіцером” [25].

Багато хто, у вдруге захопленому німцями Харкові навіть не сподівався, що така армія здобуде перемогу. Академік М. І. Кузнецов у приватній розмові говорив: “...Не вірю в міцність перемог Червоної армії, я спостерігав голих і голодних червоноармійців на передовій лінії. Всі вони не хотіли воювати і сиділи в окопах під загрозою розстрілу з боку командирів і комісарів. Війна буде тягнутися роками...” [26].

У середовищі інтелектуальної еліти висловлювалися сподівання щодо зміни радянської внутрішньої і зовнішньої політики. Зокрема, професор П. Попов висловлювався позитивно з приводу того, що “не перешкоджається робота церков, які проводять патріотичну політику” і вважав, що уряд, “врахує настрої українського селянства і змінить політику на селі” [27]. Професор Терещенко вважав, що у внутрішній політиці країни мають відбутися подальші зміни в напрямку збільшення демократизації, він засуджує радянську аграрну політику, систему виховання та освіти [28]. Дуже скоро всі сподівання розіб’ються наткнувшись на незмінну тоталітарну машину.

Коли в 1941 р. німці окупували Харків, то велика частина інтелігенції сподівалася, що настануть зміни на краще, передбачали побачити „німців 1918 р.”[29]. Активно залучалися до роботи адміністративно-господарського апарату міського управління. Так, наприклад, першим бургомістром Харкова став професор А. Крамаренко [30].

На початковому етапі війни інтелігенція Харкова залишаючись в окупації сподівалася на те, ”що з німцями можна буде вчитися, що вони люди культурні і з ними можливо знайти спільну мову...” [31]. „На початку окупації міста немало було інтелігентів, котрі зустріли німців із задоволенням, — говорив професор П. Попов, — таким настроям сприяли невдачі Червоної Армії, розпалювання німцями антисемітських настроїв, а також невдоволення колективізацією” [32]. У перший період значна кількість інтелігенції під впливом невдач на фронті, неорганізованої евакуації міста і пов’язаного з цим голоду вірила німецькій антирадянській пропаганді, вороже ставилася до більшовиків [33].

Чутки про переслідування всіх, хто перебував в окупації, поголовна мобілізація до Червоної Армії, про голод в тилу СРСР і запевнення німецьких вчених про створення всіх умов для наукової роботи спричинили евакуацію частини харківської інтелігенції з німцями [34]. Так, професор Медведєв пояснив свій від'їзд страхом перед продовольчими труднощами і репресіями [35]. Навіть переконаний у поразці Гітлера український націоналіст Сенник говорив: "... залишився б якби був переконаний у тому, що проти мене не буде репресій" [36].

У загалом радісній атмосфері перших днів після приходу в місто радянської мала місце і негативна антирадянська реакція на це населення. Так, юрист Роговський зазначив: „ У відновленні радянської влади нічого хорошого не бачу” [37]. Професор Ніколаєв передбачав, що знадобляться неймовірні зусилля, щоб налагодити більш-менш впорядковане життя і на це знадобляться роки [38]. До того ж, люди боялися розправи, переслідування і репресій [39]. Дуже скоро ці побоювання справдилися – після відновлення в Харкові радянської влади чимало діячів культури, науки, освіти були засуджені як „антирадянські елементи пособники ворога” [40].

З викладеного вище випливає, що у досліджуваній період відбулася певна еволюція настроїв харківської інтелігенції. Нестерпні умови окупації, втрата сподівань на співпрацю з німцями, успіхи Червоної Армії на фронтах збільшували кількість прихильників радянської влади, висловлювалося багато міркувань про можливі зміни в більшовицькій політиці. Фактори, під впливом яких формувалися настрої в середовищі інтелігенції, спробуємо з'ясувати нижче.

Ще до приходу німців радянська влада проводила евакуацію, характер якої справив досить значний вплив на суспільні настрої харків'ян. У першу чергу вивозилися матеріальні ресурси, виробництва, інститути, установи, постійно прибували і відправлялися в тил численні ешелони. Мешканці міста сподівалися, що про них влада буде піклуватися так само, як і про майнові цінності. Проте, як виявилось, сталінське керівництво менш за все цікавила доля людей. Можливість евакуюватися отримало обмежене коло осіб: партійна номенклатура, частина інтелектуальної еліти, висококваліфіковані робітники. Покинути місто було надзвичайно важко [41]. Так, кілька тисяч вузівських і наукових працівників не змогла залишити місто. Люди фактично були кинуті напризволяще. Пізніше цей чинник стане одним із тих, що сприяли негативному ставленню частини населення до „советів” [42].

Ще більшим злочином виявилось застосування радянською владою тактики „випаленої землі”. Військові переваги цієї тактики доволі сумнівні, проте нищівного удару вона завдала саме по цивільних мешканцях. Було зруйновано не лише виробничий потенціал міста, а й комунальне господарство, продовольчі запаси, житлові приміщення. Восени 1941 р. війська провели грандіозну операцію по мінуванню міста [43]. Все, що не можна було евакуювати, підлягало знищенню. Радянські війська залишали

місто непридатним для життя простих людей. При відступі німці також вдалися до подібних дій, позбавляючи Червону Армію ресурсів. Відтак, протягом 1941 – 1943 рр. Харків став об'єктом практики „випаленої землі” обох воюючих сторін.

На початку окупації спостерігалася певна, керована нацистами, “лібералізація” суспільно-політичного життя, що наразі позитивно вплинуло на ставлення до німців частини незадоволеної радянською дійсністю інтелігенції, а також прихильників відновлення української самостійної держави. Відчутний вплив на суспільну свідомість справляла православна церква, що вже на початку окупації відновила повномасштабну діяльність [44]. Проте, реалії „нового порядку” швидко затьмарили ці удавані зовнішні переваги. Давалися ознаки руйнування комунікацій, опалення, водопостачання, комунального господарства [45], відсутність продуктового постачання тощо. Голод і холод, пов'язані з цим хвороби, а також масові репресії нацистських окупантів спричинили катастрофічну смертність населення Харкова протягом 1941 – 1943 рр. На момент визволення міста тут вціліло близько 190 000 мешканців [46]. Все це не могло не позначитись на морально-психологічному настрої харків'ян. В умовах нестерпної окупації ставлення до німців ставало все більш ворожим. Набирав розмаху рух Опору, населення очікувало приходу Червоної Армії. Про це свідчать численні спогади харків'ян – свідків тих подій.

З перших днів визволення Харкова комуністи проводили політико-виховну роботу серед різних прошарків населення [47], особливу увагу приділяючи інтелігенції [48], в результаті чого зростав патріотизм, підвищувалась продуктивність праці [49].

У місті в цей час зберігалася вкрай складна ситуація із забезпеченням населення продовольством, смертність залишалася високою [50]. Встановлена щодобова норма хліба складала 300 – 400 грам на одну особу [51]. Налагодження постачання місту хліба зміцнило віру людей в остаточне визволення від німців і міцність радянської влади [52]. Водночас, НКВД проводила спецзаходи по звільненню міста від шпигунів і підозрілих осіб [53]. Це не завжди виглядало справедливим і негативно оцінювалося інтелігенцією Харкова.

У численних промовах, статтях, зверненнях партійних і радянських діячів особливо наголошувалося на масштабах руйнувань, завданих ворогами місту [54]. Одразу після відновлення у Харкові радянської влади почалося вивчення документів залишених окупантами при відступі [55]. Поширювалася інформація про злочинні дії нацистів, голод, масові вбивства, вивезення місцевого населення на роботи до Німеччини [56]. Проводилися показові судові процеси і всезагальне обговорення, публічні страти [57]. Все це створювало атмосферу загальної ненависті до ворога.

На наш погляд, не слід абсолютно довіряти шаблонним фразам радянської історіографії про масовий опір окупантам, всенародний рух

Опору, беззаперечну любов і підтримку влади. Офіційна історія руху Опору, як насамперед героїчна історія комуністичного підпілля, і мала стати могутньою зброєю радянської пропаганди та агітації. Цю історію почали створювати ще в роки війни. Невдовзі після звільнення Харкова від німецької окупації обкомом партії була створена спеціальна комісія з метою підготовки офіційного звіту про діяльність підпілля [58]. Досягнуті військові перемоги слід було закріпити на ідеологічному та історичному фронтах.

Таким чином, настрої інтелігенції першої столиці радянської України в роки війни ніколи не були однорідними. Частина інтелігенції, не сприймала ні німецьку, а ні радянську владу, що в першу чергу було наслідком жорстокого та злочинно байдужого ставлення до населення. Остаточне визволення міста Червоною Армією, сприймалося з вдячністю, проте насторожено. Повернення радянської влади супроводжувалося не лише активною агітаційно-пропагандистською кампанією, а й репресіями, переслідуванням усіх, хто виявив себе “неблагонадійною” особою в період окупації чи співпрацював з ворогом. Загалом відновлення у місті радянської влади сприймалося населенням, зокрема інтелігенцією, позитивно, висловлювалися сподівання на зміну політики більшовиків у кращий бік, на врахування попереднього негативного досвіду, на повернення Харкова до мирного життя.

- 
1. Коваль М. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой отечественной войны – К., 1977; Коваль М. В. Україна 1939-1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995; Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., 1999.
  2. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. – Кн. III. – К., 1994.
  3. Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти томах. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945). – К., 2003.
  4. Гриневич В. Міт війни та війна мітів // Критика. – 2005. – № 5. – С. 8 – 20.
  5. Головка М. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1941-1945 рр. – К., 2004.
  6. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943). – Х., 2004.
  7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 359.
  8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 164. – Арк. 6.
  9. Книга скорботи України. Харківська область – Т. 1, – Х., 2003, – С. 43.
  10. Там само. – С. 47.
  11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 549. – Арк. 1, 2.
  12. Там само. – Спр. 549. – Арк. 3.

- 13.Центральний Державний архів вищих органів влади України КМФ-8. – Оп.1. – Спр 182. – Арк. 94.
- 14.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 540. – Арк. 7.
- 15.Там само. – Спр. 363. – Арк. 67.
- 16.Там само. – Спр. 540. – Арк. 16 – 17.
- 17.Там само. – Спр. 549. – Арк. 4.
- 18.Там само. – Арк. 11.
- 19.Там само. – Оп. 46. – Спр. 128. – Арк. 20.
- 20.Там само. – Арк. 51
- 21.Там само. – Оп. 23. – Спр. 547. – Арк. 36 – 37
- 22.Там само. – Оп. 70. – Спр. 110. – Арк. 14.
- 23.Український засів. – 1993. – № 4. – С. 85.
- 24.Соловей О. Переклади. – К., 2001. – С. 8.
- 25.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 549. – Арк. 9
- 26.Там само. – Арк. 12 – 13.
- 27.Там само. – Арк. 13.
- 28.Там само. – Спр. 689. – Арк. 19.
- 29.Там само. – Арк. 17.
- 30.Там само. – Спр. 549. – Арк. 3.
- 31.31.Там само. – Арк. 3.
- 32.Там само. – Арк. 4.
- 33.Там само. – Арк. 8.
- 34.Там само. – Арк. 9.
- 35.Там само. – Арк. 10.
- 36.Там само. – Арк. 12.
- 37.Там само. – Арк. 12.
- 38.Там само. – Арк. 9.
- 39.Скоробогатов А.В. Вказана праця. – С. 313 – 314.
- 40.Там само – С. 272.
- 41.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 689. – Арк. 18 – 19.
- 42.Там само. – Спр. 549. – Арк. 4,5.
- 43.Книга пам'яті України. – Т. 1. – Х., 1994, – С. 18.
- 44.Там само – С. 332.
- 45.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 548. – Арк. 54.
- 46.Скоробогатов А.В. Вказана праця. – С. 333.
- 47.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 547. – Арк. 33.
- 48.Там само – Оп. 46. – Спр. 128. – Арк. 19.
- 49.Там само. – Арк. 49.
- 50.Там само. – Спр. 548. – Арк. 69.
- 51.Там само. – Спр. 128. – Арк. 8.
- 52.Там само. – Оп. 23. – Спр. 547. – Арк. 37.
- 53.Там само. – Спр. 540. – Арк. 18.
- 54.Там само. – Спр. 685. – Арк. 59.



55. Там само. – Спр. 363. – Арк. 1 зв.
56. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині. – К. – Х., 1944; Сліди фашистських звірів. Збірник статей про німецький розбій у Харкові. – К.-Х., 1944.
57. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації – К. – Х., 1944.
58. Скоробогатов А.В. Вказана праця. – С. 215.